

Резюме

В статье рассматривается комплекс вопросов, касающихся зарождения и развития идеи казацкого сепаратизма. Делается вывод, что на лето 1648 г. новая политическая элита уже сформулировала программу превращения казацкого региона Украины в государственное образование в составе Речи Посполитой.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 94(477)“1649-1651”

О.А.Юга

ПОЛІТИКА УРЯДУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО СЕЛЯНСТВА ТА МІЩАНСТВА У ПЕРІОД МІЖ ЗБОРІВСЬКИМ ТА БІЛОЦЕРКІВСЬКИМ ДОГОВОРАМИ (серпень 1649 – вересень 1651 рр.)

В статті розглядається політика уряду Б.Хмельницького щодо селянства та міщанства після укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського договору. Зокрема, висвітлюються заходи гетьмана, спрямовані на те, щоб, з одного боку, засвідчити перед польським урядом виконання умов укладеного договору і не допустити відновлення військових дій, а з іншого – не втратити прихильності селян і міщан, зберегти єдність національно-патріотичних сил.

Ключові слова: Українська держава, Річ Посполита, Б.Хмельницький, політика, повинності, соціальна боротьба.

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомі здобутки у дослідженні різних аспектів української революції XVII століття. Однак, ряд проблем, важливих для більш глибокого осмислення її сутності, потребують подальшого вивчення. Однією із них є соціальна політика уряду Богдана Хмельницького. В радянській історіографії було з'ясовано її окремі сторони. Так, висвітлюючи основні напрями соціально-економічної політики Б.Хмельницького, В.Веселого, В.Голобуцький та В.Степанков зробили висновок про її гнучкість, яка запобігала загостренню соціальної боротьби і забезпечувала єдність визвольного табору¹. Вагомих здобутків добилися вчені при дослідженні особливостей розвитку соціальної боротьби в різних регіонах України та її впливу на соціальну політику гетьмана². Ф.Шевченко, розглядаючи політику Б.Хмельниць-

кого в умовах конкретно-історичної ситуації, прийшов до думки, що гетьман та його соратники не могли мати на меті створення в Україні якогось іншого суспільно-політичного ладу, де не було б соціального розшарування, привілеїв для одних і повинностей для інших³.

Однак, акцент робився на висвітлення внутрішньої політики уряду в межах 1648–1654 рр., оскільки вважалося, що Визвольна війна закінчилась в 1654 році. Тому не існувало праць, в яких би відображалася цілісна картина соціальної політики гетьмана. Лише в 90-х роках науковці розпочали досліджувати дану проблему з різних сторін. Так, висвітлюючи вплив соціальної боротьби на формування Української держави, В.С. Степанков з'ясував, що обережність і далекоглядність внутрішньої політики Б.Хмельницького дозволила запобігти початку громадянської війни⁴. Проте продовжує залишатись ряд питань, які потребують подальшого дослідження. Одним з них є політика уряду Б.Хмельницького щодо селянства та міщанства у період між Зборівським та Білоцерківським договорами. Висвітлення зазначеної проблеми дозволяє глибше осмислити й зрозуміти причини успішної діяльності Б.Хмельницького в справі будівництва Української держави. Насамперед, потрібно зауважити, що похід українського війська та облога влітку 1649 р. Збаражжя сприяли піднесенню визвольної і соціальної боротьби в північних і західних регіонах України. Підчаший коронний М.Остророг у листі до канцлера Є.Оссолінського від 2 липня писав про те, що “все тамтешнє хлопство збунтувалося і прибавилося Хмелю людей”⁵. Повстанці ставили перед собою мету – знищити всю шляхту, “щоб жодного шляхтича не було”⁶. Останні виявляли велике занепокоєння тим, що “всі селяни збунтувалися проти шляхетського стану”⁷. Успішно розвивалися військові дії української армії і під Зборовом. Проте поставлений перед реальністю створення кримсько-польського союзу Б.Хмельницький змушений був погодитися на переговори з польським урядом, в ході яких йому довелося піти на серйозні поступки. 8 серпня 1649 р. був підписаний Зборівський договір.

Необхідно підкреслити, що в цілому соціальна політика гетьманського уряду до серпня 1649 р. не викликала в селян та міщан явного невдоволення. Саме протягом всього цього часу (з лютого 1648 р. – по серпень 1649 р.) відбувався розвиток ідеї спочатку автономії козацької України в складі Речі Посполитої, а пізніше – будівництва незалежної держави. Не останню роль в цьому процесі відіграла позиція селян та міщан, які з початку революції активно включалися у визвольну й соціальну боротьбу.

В умовах війни з Річчю Посполитою дії селян і міщан цілком влаштували український уряд. Адже вони брали найактивнішу участь у вигнанні представників польської та української шляхти з території Украй-

ни, що сприяло створенню на звільненій території органів державної влади. Особисто Б.Хмельницький, розуміючи, що поки залишалася зовнішня небезпека, саме маси покозачених були гарантом безпеки молодій держави, досить прихильно ставився до нових козаків. Тому соціальна політика уряду Б.Хмельницького протягом даного періоду не викликала з боку селян та міщан яскраво вираженого невдоволення.

Ситуація різко змінилася після укладення Зборівського договору, який засвідчив відмінність позицій селян і міщан з одного боку, та уряду – з другого. З погляду останнього, його підписання знаменувало початок важливого етапу розвитку інституцій Української держави. Адже в ньому визнавалася автономія козацької України в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Але що означав Зборівський договір для покозачених? Для них він передбачав відновлення дореволюційного становища. Так, за його умовами всі неписані в реєстр селяни й міщани мали залишатися підданими панів⁸. Крім того, шляхта отримала право повертатися до маєтків і вимагати від селян і міщан виконання існуючих до 1648 р. повинностей. Отже, десятки тисяч останніх потрапляли у “підданство” панам. Такий розвиток подій викликав у них обурення, бо у визвольній боротьбі брали участь більшість селян і міщан. А тепер виявилося, що вони здобували волю лише для 40 тис. вибраних, а самі знову поверталися в давню неволю⁹.

Аналіз статей Зборівського договору дозволяє говорити про те, що польський уряд, стурбований єдністю дій козацтва з селянством, прагнув призвести до розриву між ними. Вимагаючи від Б.Хмельницького їх реалізації, він розумів, що це неодмінно викличе погіршення відносин між селянством та владними структурами гетьманату. Якими ж були в даній ситуації основні напрямки діяльності Б.Хмельницького? Перш за все, необхідно підкреслити, що укладення в серпні договору з Польщею перекреслило гетьманську програму створення незалежної держави, передбачало відновлення на території України старої моделі соціально-економічних відносин. Перші кроки гетьмана в цьому напрямку відразу ж наштовхувалися на масовий опір населення. Вже в вересні 1649 р. антифеодальний рух охопив Київське, Брацлавське і східну частину Подільського воєводства. Щодо позиції покозачених, то її можна зрозуміти зі слів одного шляхтича: “Козацька старшина бажала б миру згідно Зборівської угоди, але не прагне тут до миру набрід, який хотів би ніколи не мати над собою панів і жити по своїй волі”¹⁰. І.Виговський у листі до київського воєводи 19 вересня відзначав, що гетьман “тієї комісії і виписів не розпочинав, бо тепер спалахнув вогонь між ними і повстання”¹¹.

Аналогічною була реакція на умови Зборівського договору і в міщан.

Основній їх масі, яка брала участь у революції і тепер залишалася на окупованій території, загрожувала жорстока розправа. Хоч в договорі і було сказано, що їм (міщанам) не буде “жаден пан помсты чынити и каранья”, а також зазначалося, що “который захочет быти в козацтве, без гамованя панского” має бути відпущений¹², але шляхта цих пунктів не дотримувалась. Крім того, 40-тисячний реєстр міг вмістити лише частину міщан. Навіть ті, кого вписували до реєстру, повинні були залишити добре обжиті місця і переселитися на територію тих полків, до яких вони були приписані, а це часто приводило до повного їх розорення.

З особливою силою боротьба проти умов договору розгорілася на Київщині і Поділлі. 10 жовтня 1649 р. А.Кисіль скаржився Хмельницькому, що “застав кругом ще хлопство невгамованим”¹³. У Київському воєводстві селяни та міщани зірвали проведення місцевою шляхтою сейму. Щоб забезпечити його роботу, Б.Хмельницький відіслав туди козаків зі своїми універсалами з метою “втихомирити поспільство”¹⁴. Шляхта звернулася до гетьмана з вимогою пояснити, чому їх не пускають до домівок (маєтків). Вона висловила пропозицію, що “хто хоче бути козаком, нехай буде, а ми щоб у домівках жили з тими, які захочуть залишитись у підданстві”¹⁵. Але таких не виявилося. Селяни і міщани не хотіли повертатись у “підданство” шляхті і знову виконувати на її користь повинності, а прагнули зберегти завойовану свободу. Слід підкреслити, що на формування соціальної політики українського уряду восени 1649 р., зокрема на характер його відносин з селянством та міщанством, впливала позиція частини козацької старшини щодо умов договору (виступала за їх дотримання). Гетьману доводилося також рахуватися з позицією уряду Речі Посполитої, з реальною загрозою відновлення воєнних дій у невигідний для України час. В таких умовах гостра реакція селян і міщан на укладений договір серйозно стурбувала гетьмана і вже в кінці вересня 1649 р. він видав універсали для “втихомиренья поспільства”¹⁶. Водночас, Б.Хмельницький добивався від А.Кисіля “скромного” поведження шляхти з підданими, створення сприятливих умов для продажі селянами і міщанами, які потрапили до реєстру, майна і переселення їх на козацьку територію¹⁷.

Ось в такій напруженій ситуації гетьман з другої половини жовтня 1649 р. розпочав підготовку до складання 40-тисячного реєстру. І тут уряд зіткнувся із спрямованими проти нього виступами селян і міщан. Тому Б.Хмельницький видав універсали, в яких говорилося про те, щоб ті, “які не належать до Війська Запорозького, не пишались наданою їм свободою, а залишалися у послуху в своїх панів”¹⁸. Цікавим був сам принцип запису в реєстр. Згідно з розпорядженням гетьмана, до нього були записані

насамперед “старі”, “заслужені” козаки¹⁹. Всі, хто не потрапив в списки реєстру, залишалися “в мешанних и в пашенных людех по-прежнему”²⁰.

Підкреслимо ще раз, що обмеження реєстру лише 40 тисячами обурювало селян та міщан. Поширеною була думка, щоб “усім бути в козаках і жодної людини не залишати поза реєстром”²¹. Зворушення набрали такого розмаху, що Б.Хмельницький змушений був на деякий час припинити складання реєстру. Щоб послабити хвилю виступів, гетьман наказував місцевим органам влади карати учасників виступів, не чекаючи спеціального дозволу уряду. Так, чернігівські полковник і сотник в листопаді 1649 р. отримали розпорядження: “хто би який був бунтовник, там же зараз мають карати, не отсилаючи до нас”²². Потрібно зауважити, що такі кроки гетьмана обумовлювалися необхідністю забезпечення виконання умов Зборівського договору, на чому, нагадаємо, наполягала частина старшини. Проте, вдавшись до них, уряд уникав застосування масових репресій проти невдоволених селян та міщан. Це пояснюється тим, що, по-перше, репресії відразу створили б загрозу існуванню загальнонародного фронту, який утворився влітку 1648 року, в чому не були зацікавлені ні Б.Хмельницький, ні його соратники; по-друге, селяни і міщани користувалися підтримкою радикального угруповання старшини, яке виступало за подальшу боротьбу з Річчю Посполитою.

Бачачи, що розпорядження карати повстанців не завжди допомагають, Б.Хмельницький вдається до заходів щодо полегшення становища тих, хто не потрапив до реєстру. Так, разом з козаками, вписаними до реєстру, свободу, крім їхніх сімей, отримували також наймити і джури, тобто слуги реєстровців з родинами. Спостерігаючи за таким розвитком подій, київський воевода А.Кисіль повідомляв королю, що “чернь, прийнята раніше в козаки і виписана зараз з реєстру, шукає різних шляхів, щоб не повернутися під владу своїх панів, наймається до козаків у джури”²³. Завдяки цим діям Б.Хмельницького, з-під влади шляхти звільнилось набагато більше селян і міщан, ніж це передбачалось договором з польським урядом.

Після затвердження сеймом в січні 1650 р. умов Зборівського договору, що відкривало шлях до повернення шляхти у свої володіння, ситуація змінилася. Шляхтичі, повертаючись до своїх маєтків, жорстоко розправлялися зі своїми “підданими”, незважаючи на оголошену селянам і міщанам амністію²⁴. На їх сваволу, знущання та спроби відновити феодальні порядки, селяни та міщани відповідали протидією. Вибухнуло велике повстання в маєтках магната С.Корецького на Брацлавщині²⁵. У лютому–березні 1650 р. почалися зворушення на Запорозжжі, куди йшли всі невдоволені панським гнобленням. Тут вони були спрямовані проти гетьмана, якого повстанці оголосили позбавленим влади і обрали замість

нього свого отамана – Яцька Худолія²⁶. Проте повстання на Запорозжі було невдовзі придушене²⁷. Практично з березня 1650 р. хвиля соціальної боротьби стрімко зростає. Селяни намагалися “скинути з себе ярмо підданства” і хотіли бути “селянами лише по-імені”. Вони вбивали панів, йшли до “козаків джурами” або переселялися “з усім майном за Дніпро”²⁸.

Така ситуація вимагала внесення коректив у соціальну політику уряду. Тому було вирішено провести старшинську раду в Києві. До міста стали приходити сотні виписаних з реєстру селян і міщан і незабаром їх чисельність зросла до 10 тис. осіб. 3 березня з Варшавського сейму прибув А.Кисіль, який повинен був взяти участь в роботі ради. В цей час серед присутніх прокотилася чутка, що будуть “зносити” А.Киселя. Б.Хмельницький наказав полковникам і осавулам “розігнати натовпи”. Гетьман розпорядився також відновити у списках козацького реєстру усіх “виписиків”, які прибули до Києва²⁹. 7 березня переговори з А.Киселем завершилися. Уряд Б.Хмельницького підтвердив визнання умов Зборівського договору, але добився певних обмежень прав шляхти. А.Кисілю було заявлено, щоб “жоден з шляхтичів, тим більше панів, які були б римської віри, не наважувалися їхати за лінію (кордону), лише щоб слуг своїх і то русинів (православних), на свої місця посиляли”³⁰. В Україні дозволялося залишатися лише тим шляхтичам, які “вже раніше приїхали в свої маєтки”³¹. Крім того, рада зобов’язала київського воеводу домогтися від шляхти “якнайскромніше поводитися з підданими” та припинити збір поборів з селян та міщан до того часу, поки не повернуться українські посли з Варшави.

Поряд з цим, започатковуються більш рішучі заходи уряду Б.Хмельницького проти учасників антифеодальних виступів. Істотно зросла кількість охоронних універсалів, виданих шляхті, та наказів місцевим органам влади “приборкувати заколоти” і жорстоко карати “непокірних”. Так, в універсалі про “послушенство” міщан Кишенців панові Ілляшу Пекульніцькому від 3 березня 1650 р. було сказано, щоб вони (міщани) своєму панові “всяке послушенство і підданство” віддавали і “у всьому пана свого проти давнього звичаю слухали..., ніяких бунтів, свавільств не чинили...”. Ті, хто б наважився порушити цей наказ, мали бути суворо покарані “як бунтовщики і непослушники”³². Полковники отримували суворі накази “приборкувати заколоти та за будь-які кривди карати”³³. Іноді гетьман змушений був придушувати виступи незадоволених його політикою. Так, деяких ватажків повстанців було страчено у присутності київського воеводи А.Кисіля³⁴. Однак, всупереч цим заходам гетьманського уряду, соціальна боротьба не лише не послабилася, а навпаки – продовжувала наростати. За словами А.Кисіля, селяни вдавалися до різних засобів, щоб

“панам своїм не віддавати послушенства”³⁵. Навіть отримавши гетьманські універсали, шляхта була неспроможною відновити панування над селянами і міщанами. “Хоча панів за універсалами Хмельницького впускають до маєтків, – писав М.Голінський, – але так їх шанують, що самі над ними панують, а інших вбивають”³⁶.

У відповідь український уряд, щоб не допустити порушення миру і не спровокувати військові дії з боку Речі Посполитої, посилює репресивні заходи. В листі до А.Киселя від 16 травня 1650 р. Б.Хмельницький писав: “имею прилежный промысл и попечение, чтоб укротити и смирити посполитого народу людей”. Під страхом смертної кари полковники повинні були “оберегати, чтоб наездов на шляхетские дома і на подданные люди королевские и шляхетские отнюдь не чинили”³⁷. Також вживалися заходи, які мали стримувати процес залишення селянами і міщанами шляхетських маєтків: “тех своевольников, которые не по указу, (а) по своей воли ходят (тікають від панів), и тех переимав, казнити смертью”³⁸. Проте селяни і міщани ігнорували розпорядження центральних і місцевих органів влади, продовжували наполегливо боротися проти відновлення шляхетського землеволодіння і дореволюційних форм експлуатації.

У зв’язку з рішучими виступами населення проти умов Зборівського договору, Б.Хмельницький не поспішав виконувати розпорядження короля щодо вилучення з реєстру “зайвих козаків, яких там було чимало”. А.Кисіль звертав увагу на те, що гетьман, “хоча реєстр споряджено, але усіх по старому залишає при собі до свят”. Воевода дорікав Б.Хмельницькому за те, що шляхта не бачить “справжнього відмежування простого народу від козаків”³⁹. Така політика гетьмана давала підстави шляхті стверджувати, що на Україні “всі козаки, не має тут реєстру, а є лише посполите рушення”⁴⁰.

Але навіть такі заходи гетьмана не допомогли змусити селян та міщан виконувати повинності та сплачувати податки шляхті і не порушувати, таким чином, умов мирного договору. Не найкращими були взаємовідносини гетьманського уряду з селянами й міщанами і протягом літа 1650 р. Справа в тому, що у липні з’явилися вісті про загрозу нападу коронного війська на українську територію. Для уникнення зіткнення з польською армією і звинувачень у порушенні миру, Б.Хмельницький вживав необхідних заходів, які засвідчували б вірність умовам Зборівського договору. Так, універсалом від 31 липня 1650 р. гетьман заборонив жителям Ніжинського полку чинити бунти, а ніжинський полковник П.Шумейко отримав вказівку не перешкоджати шляхті повертатися до своїх володінь. Після його зміщення, 1 серпня новопризначений полковник отримав наказ “непослушних карати...”, а “підданих панських не укрива-

ти”⁴¹. 10 серпня під страхом смертної кари Б.Хмельницький заборонив ніжинському полковнику та старшині привласнювати шляхетські володіння та перешкоджати урядникам і шляхті збирати податки з селян⁴². 28 серпня цього ж року гетьман видав універсал до мешканців Київського і Чернігівського воеводств та Житомирського староства, в якому наказував, щоб вони “кривди найменшої не чинили і на здоров’є їх (шляхти) не наступовали”⁴³.

Всі ці поступки, зроблені шляхті, були зумовлені вкрай складним становищем українського уряду, але це не завжди розуміли селяни й міщани, які не приховували свого невдоволення: “козаки с королем и с поляки мирились и их де отдали было панству в подданство по прежнему... их де бедных людей и козаками не называли, а называли мужиками”⁴⁴.

Мобілізація козацьких полків та їх похід до Молдавії (кін. серпня – перша половина вересня 1650 р.) сприяли дальшому розвитку соціальної боротьби. Розпочалося масове повстання селян і міщан Лівобережної України. Дізнавшись про нього і розуміючи, що воно створювало загрозу початку військових дій з Річчю Посполитою, Б.Хмельницький почав діяти надзвичайно енергійно. 20 вересня він видав універсал, яким дозволив шляхті разом з полковниками карати повстанців “на горло”⁴⁵, тобто смертю. Підкреслимо, що на цей крок гетьман пішов, мабуть, з метою забезпечення виконання умов Зборівського договору. Знову зростає кількість гетьманських універсалів шляхті та магнатам про “послушенство” підданих⁴⁶. 3 жовтня вийшов універсал гетьмана до міщан і селян Київського воеводства, з вимогою підкорятися своїм власникам, “не виявляти свавілля” і “не проливати шляхетської крові” під страхом смерті⁴⁷. Але селяни та міщани продовжували чинити опір.

Ситуація змінилася в листопаді 1650 р. В умовах підготовки Речі Посполитої до військових дій, подальше загострення відносин з селянством і міщанством було небезпечним. Тому з кінця осені 1650 р. взаємовідносини між урядом та селянами і міщанами значно покращуються.

Загалом, соціальна політика українського уряду з серпня 1649 р. – до кінця листопада 1650 р. визначалася, з одного боку, вимогами Зборівського договору сприяти відновленню панського землеволодіння, повернення селян і міщан, які не потрапили до реєстру, у їх попереднє становище, а з другого – необхідністю збереження союзу з селянством та міщанством. Як наслідок, їй були притаманні непослідовність і суперечливість. Отже, в умовах військових приготувань в Польщі, Б.Хмельницький знову вносить корективи в свою соціальну політику. Він не видає більше універсалів, спрямованих на примушення селян і міщан виконувати повинності на користь польських і українських шляхтичів та магнатів. Крім того,

напевно не без участі гетьмана, в другій половині листопада 1650 р. на Лівобережжі вибухнуло повстання селян і міщан⁴⁸. Його наслідком стала втеча шляхти з козацької території⁴⁹. Розпочинається масовий запис селян і міщан до козацьких полків⁵⁰. Також гетьман відмовився від політики примусу селян і міщан виплачувати податки на користь панів. Але це не означало, що вони повністю звільнялися від них. Податки виплачувалися у гетьманську скарбницю, тобто на користь уряду української держави⁵¹. Так, в кінці 1650 р. Хмельницький видав універсал, згідно якого селяни зобов'язані були здати по “восьмушці” зерна⁵².

Потрібно підкреслити, що з кінця 1650 р. і до вересня 1651 р. не виявлено фактів, що свідчили б про заходи гетьмана, спрямовані на відновлення шляхетського землеволодіння та “послушенства” селян й міщан шляхті. Навпаки, Б.Хмельницький видав універсали (початок 1651 р.), які забороняли шляхті жити у козацькій Україні (на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств), за виключенням тих, хто “зречеться” своїх прав над селянами і міщанами і “будуть разом з козаками”⁵³. Є відомості, що весною 1651 р. серед західноукраїнських селян поширювалися універсали гетьмана, які обіцяли їм “вільності від робіт” і переведення на виплату чиншу⁵⁴, який виплачувався на користь української держави. Згідно з необхідністю покривати величезні військові витрати та інші видатки, чинш повинен був надходити в державну скарбницю переважно в грошовій формі⁵⁵. Таким чином, заходи Б.Хмельницького були спрямовані на те, щоб, повернувши прихильність селянства і міщанства, зберегти єдність сили, що могла б, в умовах нової агресії з боку Речі Посполитої, гарантувати безпеку і захист молодій державі.

Навесні 1651 р. існувала також проблема забезпечення 100-тисячного війська продовольством і фуражем. Тому, на його утримання з селян стягували податки у вигляді стації – натуральної повинності зерном, м'ясом, жирами та іншими продуктами харчування. Крім того, на утримання органів управління збирались подимне з кожного селянського й міщанського двору та показанщина – податок на викурювання горілки. До скарбниці гетьманської адміністрації йшли різні ярмаркові збори⁵⁶.

При сприянні гетьманського уряду, протягом весни і на початку літа 1651 р. продовжувалися повстання селян та міщан проти шляхти й магнатів⁵⁷. Проте поразка української армії під Берестечком в червні 1651 р., наступ польських військ, захоплення литовським гетьманом Я.Радзивілом в кінці липня Києва спричинили критичну ситуацію у розвитку національної революції. Її врятували селяни та міщани, які піднялися на боротьбу. На заклик гетьмана, до зброї взялися “старі й молоді”. “Краще загинути, – заявляли повстанці, – ніж віддавати послушенство своїм панам”⁵⁸.

Становище польсько-литовської армії, що зосередилася на початку вересня 1651 р. під Білою Церквою, погіршувалося з кожним днем. Коронний гетьман М.Потоцький змушений був піти на переговори з українським урядом. Але чутки про хід переговорів у Білій Церкві викликали гостре невдоволення селян та міщан. 6 вересня вони почали збиратися навколо замку, спалахнули сутички з козацькою залогою. Наступного дня Б.Хмельницький придушив виступ, стративши при цьому 15 його ватажків⁵⁹.

Але наступ польських військ на південь України, невизначеність позицій хана зумовили укладення 18 вересня 1651 р. з Річчю Посполитою Білоцерківського мирного договору, що відразу ж погіршило відносини між гетьманською адміністрацією та селянами й міщанами. Як відомо, територія держави скорочувалася до меж Київського воєводства. Також чисельність реєстровиків зменшувалася з 40 до 20 тис. осіб, польське військо отримало право стояти в Чернігівському і Брацлавському воєводствах⁶⁰. Крім того, на дану територію мали повернутися й шляхтичі, які б примушували селян відбувати давні повинності. Два пункти договору торкалися міст України та їх населення. Так, про Київ та його мешканців говорилося, що вони (міщани) “повинні мати амністію й їх життя, честь, особисті права і майно повинні бути недоторкані. Якщо майно когось з них було випрошене іншим, то таке надання мусить бути скасоване...”⁶¹. Цей пункт договору визнавав участь міщан у визвольній боротьбі. 11-та стаття договору стосувалася самого Києва. Оскільки “Київ є місто столичне і судове, в ньому мусить бути записано до реєстру якнайменше козаків”. Мабуть, в реєстр передбачалося включити лише заможну частину киян. Все інше населення міст і містечок, не потрапивши до 20-тисячного реєстру, повинно було “залишатись, як і раніше, у звичлому послушенстві”⁶². Зрозуміло, що селяни і більшість міщан не могли визнати таких умов договору і піднялися на захист своїх інтересів. Виступи останніх супроводжувалися вбивствами шляхтичів, які наважувалися повернутися до своїх маєтків⁶³.

Б.Хмельницький, реально оцінюючи ситуацію, що складалася, і намагаючись запобігти масовому повстанню, змушений був видавати універсали про “послушенство” селян і міщан “своїм панам”. Тих осіб, які б наважилися порушити наказ, полковники повинні були “суворо карати”⁶⁴. Ті, хто хотів потрапити до реєстру, мали переселитися до королівських володінь у Київському воєводстві⁶⁵. Крім того, гетьман прагнув переконати М.Потоцького не поспішати з розташуванням жовнірів на території Брацлавщини, оскільки це лише посилювало б незадоволення місцевих жителів і спричинило б виступи останніх в значно ширших розмірах⁶⁶.

Таким чином, Б.Хмельницький, після укладення в серпні 1649 року Зборівського договору з польським урядом, робив все можливе, щоб запобігти загостренню соціальних суперечностей, зберегти існування загальнонародного фронту у боротьбі проти Речі Посполитої, засвідчуючи водночас дотримання умов договору. Заходи гетьманського уряду були спрямовані на те, щоб в непростих умовах діяльності не втратити прихильність селянства та міщанства, зберегти єдність сил повстанців, що могло б, в умовах агресії з боку Речі Посполитої, гарантувати безпеку і захист молодій українській державі. Для цього гетьман змушений був постійно вносити корективи у соціальну політику. Так, сприятливе ставлення до шляхти та магнатів змінювалося відвертою ворожістю щодо останніх. З одного боку, час від часу видавалися універсали, які погрожували “бунтівникам” смертною карою, а з іншого – гетьман уникав масових репресій проти повстанців, а іноді мовчки дивився на їх виступи проти шляхти. Принципового кредо про те, що він звільнить “з лядської неволі народ весь руський” і в цьому йому допоможе “чернь всяя по Люблин и Краков”, якої він “не відступить”, бо то його “права рука”, гетьман дотримувався протягом всього свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть після укладення Зборівського договору, коли соціальне напруження в суспільстві досягло крайніх меж, Б.Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність в державі.

Примітки

1. *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956; *Голубуцький В.О.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1979. – №1. – С.25-36; *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольптыбы // История СРСР. – 1979. – №3. – С.71-84.
2. *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972; *Кісь Я.П.* Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648–1654 рр.) // Питання історії СРСР. – 1957. – №7; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. – Ленинград, 1959.
3. *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.
4. *Степанков В.С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654 рр.). – Львів, 1991.
5. Цит. за: *Кучернюк М.* Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – №10. – С.141.

6. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654 рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Науковий збірник. – К., 1989. – Вип.15. – С.46.
7. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.239.
8. Акты Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1862. – Т.3. – С.415-416.
9. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918. – С.285.
10. ДОВ. – С.311.
11. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.69.
12. *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). – К., 1975. – С.166.
13. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.70.
14. Документи Богдана Хмельницького (далі ДБХ). – К., 1961. – С. 141.
15. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.70.
16. ДБХ. – С.141.
17. Там же. – С.144.
18. Там же. – С.146.
19. Воссоединение Украины с Россией (далі – ВусР). Документи и материалы. – М., 1953. – Т.2. – С.264.
20. Там же. – С.281.
21. АЮЗР. – Т.3. – С.378.
22. ДБХ. – С.147.
23. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т.3. – С.190.
24. *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. істор. журнал. – 1957. – №1. – С.108.
25. Пам'ятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.2. – С.569.
26. Там же.
27. *Голубуцький В.О.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.385; *Степанков В.С.* Соціальна політика гетьманської адміністрації – С.80.
28. *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.57.
29. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т.9. – Ч.1. – С.15.
30. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.76.
31. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1870. – Т.Х. – С.231.

32. ДБХ. – С.155.
33. Там же.
34. Там же. – С.156, 159, 164.
35. Памятники Киевской комиссии... – Т.2. – С. 70-571.
36. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби... – С.47.
37. ДБХ. – С.168.
38. Там же.
39. ВУсР. – Т.2. – С.389.
40. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.80.
41. ДБХ. – С.178-180.
42. Там же. – С.184.
43. Там же. – С.185.
44. *Степанков В.С.* Аграрна політика... – С.58.
45. ДБХ. – С.189-190.
46. Там же. – С.190-191.
47. Архив ЮЗР. – К., 1914. – Ч.3. – Т.IV. – С.517.
48. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.88.
49. ВУсР. – Т.2. – С.470.
50. Там же.
51. *Степанков В.С.* Аграрна політика... – С.59.
52. ДОВ. – С.379-380.
53. *Костомаров Н.* Названа праця. – С.281-282.
54. ДБХ. – С.628-629.
55. *Морозов А.Г.* Економічні наслідки Визвольної війни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань). – Київ; Черкаси, 1994. – С.147.
56. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги. Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – С.76-77.
57. *Белінський Є.Ф.* Роль народних мас у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1954. – Т.9. – С.113-114.
58. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби... – С.47.
59. Там же.
60. *Петровський М.* Нариси історії України XVII – поч. XVIII століть. – Харків, 1930. – С.214.
61. Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – С.225-226.
62. Там же.

63. ДБХ. – С.228.
64. Там же.
65. Там же.
66. Там же. – С.228, 230.

Резюме

В статье рассматривается политика правительства Б.Хмельницкого по отношению к крестьянству и мещанству после подписания 8 августа 1649 г. Зборовского договора. В частности, освещаются действия гетмана, направленные на то, чтобы, с одной стороны, засвидетельствовать перед польским правительством исполнения условий принятого договора и предотвратить организацию военных действий, а с другой – сохранить единство национально-патриотических сил.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 94(477.64):94(4)]“1667-1668”

О.В.Мудрецов

РОЛЬ ЗАПОРІЖЖЯ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ У 1667 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1668 рр.

В статті робиться спроба розкрити роль Запорозької Січі у взаєминах з Правобережним гетьманатом, Кримським ханством, Туреччиною, Росією та Польщею.

Ключові слова: Запоріжжя, політика, договір, диверсія, посли.

Політична роль Запоріжжя після укладення Андрусівського перемир'я є недостатньо розробленим напрямком. Зазначена проблема не стала предметом спеціальних досліджень і розглядалася лише опосередковано в контексті більш загальних праць, зокрема в монографіях Н.Костомарова Д.Дорошенка, О.Апанович, К.Стецюк, Т.Чухліба. Вчені з'ясували ряд моментів, що стосуються відносин Запоріжжя із Правобережним гетьманатом, Кримським ханством та Польщею¹. Проте нез'ясованими лишилися: політика Османської імперії щодо Січі, місце останньої в російсько-татарських відносинах та інші питання.

Метою цього дослідження є вивчення кола питань, пов'язаних із по-